

ЗНАК У СИГНАЛЬНІЙ СИСТЕМІ ЛЮДИНИ

У статті представлено оригінальні концептуальні погляди на проблему формування знаку (значення). Автором показано специфіку знакової сигналізації людини у порівнянні з природною сигналізацією тварин. Знакова система дає змогу здійснювати соціальну ідентифікацію і диференціацію особистості. Знак представлений як суперечливе за змістом психічне утворення, яке не набуває остаточного формування. Формування знаку у людини забезпечують процеси синонімії та антонімії.

Ключові слова: невроз, абсурд, знак, значення, рефлекс.

Постановка проблеми. Продуктивний науковий діалог у психологічній науці значною мірою унеможливлений фактором її теоретико-концептуального «багатомовства». Психологічні школи формувалися шляхом розробки власних артефактів і синонімічної заміни вже розроблених психічних феноменів. Цей процес призвів до часткового нівелювання суворості дефініцій, значного методологічного плюралізму і стишенню принципів дискусій. Нині навіть можемо говорити про співіснування автономних психологій. Разом із тим зняття конкурентного напруження позначається на уповільненні розвитку психологічної теорії, а отже, на обмеженні розробки нових прикладних підходів і можливості надання ефективної психологічної допомоги.

На нашу думку, психологія продовжує торувати шлях до наукового становлення і значить має шляхити до створення єдиного теоретичного поля. Про необхідність отримання наукової прописки говорить відсутність елементарної психічної одиниці аналізу, яка стала би загальноживаною. Зазнавши невдачі у вирішенні цього завдання впродовж XIX – початку XX століття, психологія обрала протилежний курс розвитку. Залишивши в минулому категорії відчуття та асоціації (і назагал справедливо розкритикувавши їх у такій іпостасі), психологія переключилася на аналіз крупних психічних конструктів на кшталт цінностей, мотивів, рис, відносин, стилів. Натомість ми вважаємо, що виокремлення такої психічної одиниці є не тільки досяжною, а й фактично зробленою справою у концепції знаку Л.С. Виготського та особистісного смислу О.М. Леонтьєва. Інша справа, що констатація факту оперування людиною знаками і вироблення особистісних смислів (означення), дарма що глибоко філософські проаналізованого, не давала змоги зробити такі психологічні висновки, які би вказували на ймовірні причини порушень психічного розвитку. Питання генезису знаку, його структури, етапів формування і динаміки мало стати предметом потужних психологічних дослі-

джень і дискусій. Знак мав стати початком відліку для вирішення решти науково-психологічних проблем, зокрема проблеми невротичного і психотичного розладу.

На нашу думку, втрата інтересу до цієї фундаментальної проблеми стала наслідком теоретико-методологічної помилки, яка полягає у тому, що вчені прив'язували рефлексорну теорію І.П. Павлова до феноменальної здатності людини здійснювати раціональні мисленнєві операції. Натомість належало виходити з протилежного припущення: мислення не є результатом рефлексорної діяльності, дарма що еволюційно покращеної, а є продуктом принципово іншого інтелектуального процесу.

Проблема знаку як основи сигнальної системи людини поставлена Л.С. Виготським [1]. Учений розглядає формування знакової системи крізь призму філогенезу та онтогенетичного розвитку особистості, показує взаємозв'язок мовлення та мислення, що об'єктивується у феномені значення слова [2]. Надалі цю проблему розвиває О.М. Леонтьєв, пропонуючи як предмет дослідження вивчати особистісні смисли, які роблять свідомість вибірковою. Останній вказує, що за цим прихована інша проблема – системного психологічного дослідження особистості [3]. Ми зауважимо, що для системного дослідження варто з'ясувати функціональну сутність людського знаку, механізм його утворення та структуру.

Проблема знаку не отримала достатнього розвитку тому, що вчені здебільшого зосереджені на функціональному призначенні знаку і виходили з положення про раціональний характер свідомості. За взірць бралася рефлексорна теорія І.П. Павлова, дарма що останній допускав парадоксальну ідею наявності вродженого рефлексу свободи [4]. Ми вважаємо такий методологічний підхід помилковим щодо сигнальної системи людини. Положення про раціональний та рефлексорний принцип організації психічної діяльності людини, що об'єктивується

у категорії свідомості, релевантні лише певній її частині. Психологія зробила значний крок вперед, виявивши той бік психічного життя, який був ближчим до поверхні. Фактично здійснена спроба зробити множення фізіології тварини (рефлекторної теорії) на здатність до рефлексії (раціональний характер свідомості). Але цього теоретичного кроку замало для пояснення специфіки людської психіки. Назагал психологія за умови методологічного плюралізму переважно зайнята тим, щоби доповнювати теоретичними нюансами цю методологічну схему. Натомість ми вважаємо, що доцільно змінювати методологію пошуку вихідних чинників психічного функціонування людини.

Мета статті. Головною метою роботи є визначення специфіки формування знаку, який лежить в основі сигнальної системи людини.

Виклад основного матеріалу. У розумінні співвідношення мовлення та мислення ми виходимо з положення про тотожність цих процесів. Л.С. Виготський дотримується дещо іншої думки. Він постулює, що між генетичним корінням мовлення і мислення немає нічого спільного. Вчений наголошує, що їхнє злиття відбувається пізніше, не має характеру зовнішнього зв'язку, що ці процеси не протікають паралельно, а зливаються в процесі онтогенезу, набувають монолітності, єдності слова і думки [2]. Ми вважаємо, що «злиття» цих процесів є лише фактом поступового посилення мовленнєвої функції, яке робить зв'язок слова і мислення очевидним, тобто їх безпосередній зв'язок наявний від самого початку. Л.С. Виготський виходить з ототожнення мисленнєвої та інтелектуальної діяльності, яка в останньому випадку представлена також у тваринному світі. Тобто мислення людини закономірно виростає з інтелекту тварини. Ситуація представлена так, що людське слово вторгається в інтелектуальну сферу немовляти – по суті, домовленнєвої тварини – і поступово зумовлює людський спосіб мислення. Ця схема є привабливою з еволюційної точки зору і, певно, тому науковцями не ревізується.

У такому разі між інтелектуальною діяльністю тварини і мисленням людини має існувати спільна основа. Саме це й становить наукову загадку. Адже сигнальна система людини настільки відмінна від тваринної, що навіть І.П. Павлов був змушений ввести в обіг поняття «друга сигнальна система». Не розкривши її сутність та механізм, він фактично підтвердив тезу про наявність декартівської прірви між інтелектом тварини і мисленням людини. Тривіальне додавання мовлення як сигнальна система є неможливим із суто еволюційного підходу. Адже вони не просто різні, а діаметрально протилежні. Ми маємо розглядати інтелектуальну діяльність тварини не як майданчик для розвитку мислення людини, а як пряму опозицію до нього, як жорстку біологічну пере-

пону, яку належало зламати. Прокладання містків між твариною і людиною покликане підтверджувати еволюційну теорію, але здебільшого це тільки сприяє розвитку антропоморфізму в науці. Науковий пошук має базуватися на встановленні відмінностей між цими сигнальними системами та їхніх причин.

Об'єктивним вираженням злиття мовлення і мислення є феномен знаку, який лежить на перехресті матеріалістичного (звукова форма) й ідеалістичного (семантичне значення) вимірювання. Вочевидь, знак має володіти такими властивостями, які виводять людину за межі класичного рефлекторного реагування. Можемо навіть припустити, що знак лежить в основі принципово іншого, еволюційно вищого способу реагування, яке принаймні поки що не піддається експериментальному спостереженню.

Ключовими властивостями людської психіки ми вважаємо здатність 1) акумулювати у знакові суперечливий психологічний зміст та форму і 2) залишати знак не до кінця сформованим. Тільки таке розуміння знаку дає змогу з'ясувати специфіку людського мислення, його постійний вихід за межі раціональності, нестандартність, свавільність. Звідси така складність психотерапевтичного процесу: якщо рефлекс доволі швидко й прогнозовано ламається дресурою (цілеспрямованим формуванням іншого рефлексу), то знак зламати неможливо. Знак можна лише «уточнювати», «коригувати». Для нього немає єдиної процедури, а отже, можливими стають різноманітні впливи, які, вочевидь, є рівнозначними і рівноможливими. Таким чином, психотерапію можна визначити як боротьбу смислів певних знаків, які як у терапевта, так і у клієнта є несформованими і мають свій унікальний характер суперечливості. Тому психотерапевтичний процес стає таким тривалим і непрогнозованим.

Ми вважаємо другорядними поділи мислення на чуттєво-образне, технічне та поняттєве або наочно-дійове, конкретно-предметне та абстрактно-логічне. Такі класифікації відбивають або суто формальні характеристики мислення, або етапи його формування. Призначення цих класифікацій полягає у прокладанні містка між тваринним і людським інтелектом. Цей місток можна сформулювати у категорії поступовості наростання другої сигнальної системи (використання слів). Але, на нашу думку, ці класифікації не відбивають сутнісних властивостей людського мислення, яке можна визначити як психічний процес дезабсурдизації знаку.

Наголошуємо, що мислення людини тільки й може бути поняттєвим (абстрактно-логічним), дарма що різного ступеня абстрактності та адекватності. Натомість приписування вищим тваринам чуттєво-образного і технічного мислення, яке

подекуди трапляється в науковому аналізі, є типовим антропоморфізмом. Людина завжди може перевести чуттєво-образне і технічне мислення у понятійне, а тварина – ніколи. Понятійне мислення людини набуває таких якісних характеристик, які не можуть бути отримані жодними кількісними змінами інтелектуальної діяльності тварини, а значить, не можна й саме мислення приписувати тваринам. Мислення людини – принципово інший вимір психічного функціонування.

Біологи в експериментальних дослідженнях демонструють дивовижні результати інтелектуальної діяльності тварин. Наприклад, роблять висновки про здатність каледонської ворони вирішувати складні задачі методом спроб і помилок, здійснювати причинне і навіть аналогічне міркування [5; 6], здатність сірих африканських папуг до логічної операції виключення [7]. Вочевидь, вчені перебувають під враженням від здатності тварин ефективно здійснювати рефлекторне впізнавання, яке вони гіпотетично видають за здатність шукати аналогії і розуміти причину.

Концепція схожості форм «мислення» людини і тварини будується на помилковому уявленні про кількісні характеристики відмінностей, тоді як ці відмінності є не тільки якісними, але й становлять протилежність. Вищі тварини не мислять – ані чуттєво-образно, ані технічно, позаяк керуються першосигнальними імпульсами. Тварини запам'ятовують, впізнають і рефлекторно відповідають: тільки в цьому вони демонструють здібності. Розміщувати процес мислення у першосигнальній системі означає пошукову діяльність, збудовану за жорстким рефлекторним принципом, ототожнювати із можливістю вільно виходити за межі рефлексу, «обирати» адекватну ситуації психічну реакцію.

Інсайт вищих тварин у концепції В. Кьолера – це акт інтелектуальної діяльності, який виникає на підставі раптового і несподіваного впізнавання. Тварина обертається довкола не в пошуках ящика, який допоможе вирішити проблемну ситуацію із діставанням плоду на висоті, а натрапляє на нього поглядом, без попереднього плану дій (якщо тільки тварина цього не була навчена). Ящик стає корисним предметом не в результаті осмислення, а в результаті «впізнавання» і ситуаційного використання. Приблизно це можна висловити у таких формулах: не «Мені потрібен ящик для вирішення задачі», а «Є куди залізти». Ящик у тварини не має означення, а тому тварини не здатні за допомогою певної звукової комбінації дати наказ «Візьми ящик!» або взагалі «Ящик!». Біологи роблять висновки на підставі раціональних дій, не знаючи про їхні причини. Птахи, приміром, здійснюють складне гніздування не на основі осмислення своїх дій, а дії інстинктів. У нас немає достатніх підстав вважати, що тварини розуміють

причину своїх дій і навіть проводять певні аналогії. Йдеться лише про швидке формування рефлексів і здатність до впізнавання.

Визнання за тваринами розуміння причини і вміння проводити аналогії означає наявність докорінної руйнації рефлекторного реагування як такого, а разом із ним катастрофічну для виду втрату екологічної ніші. Така ситуація може трапитися лише в результаті потужної кризи, яка спричинить появу нового виду, що, вочевидь, і сталося свого часу з гомінідами.

Другосигнальна система людини спирається на знакову сигналізацію, яка побудована за іншими принципами. Ці принципи не тільки не спільні з тваринною сигнальною системою, але й діаметрально їм протилежні.

Ключова особливість знаку полягає у здатності вказувати на об'єкт, що не має з цим об'єктом природного (генетичного) зв'язку. Знак є штучним утворенням й уникає іконічної подоби з об'єктом. Він збудований за ієрогліфічним принципом. Втім, це не означає, що іконічні знаки у людській сигналізації взагалі відсутні (особливо цей феномен представлений у жестовій мові), але це скоріше найпримітивніша умова побудови взаєморозуміння між суб'єктами із відмінними ієрогліфічними знаковими системами. Натомість основна форма сигналізації є ієрогліфічною, тобто штучною і, значить, незрозумілою для сторонніх. Багатство мов і діалектів, субкультурної і професійної лексики вказує на безперервний розвиток штучної сигналізації, її пластичність і відкритість для змін.

Розвиваючи філогенетичні погляди Б.Ф. Поршнева [8], можна констатувати, що основне призначення знакової сигналізації: 1) бути незрозумілою для сторонніх і таким чином виявляти приналежність до певної групи (досягнення чіткої соціальної ідентичності); 2) протистояти сугестії найближчого оточення (здійснення внутрішньогрупової диференціації). Положення про одночасну групову ідентичність та особистісну диференціацію суб'єкта можуть пояснити відсутність жорсткого рефлекторного функціонування людини, її можливість протистояти фаталістичному груповому тиску. Суб'єкт здатен опиратися груповому тиску і долати класичну рефлекторну приреченість. Знак ніби залишає простір для психічного експериментування, оскільки одночасно несе в собі суперечливий зміст і незавершеність формування.

Знакова сигнальна система спричинює появу принципово інших властивостей функціонування. Зокрема, Б.Ф. Поршнев вказує на виняткові для тваринного світу процеси синонімії й антонімії [8]. Синонімів будь-якого знаку може бути багато, якщо до таких зараховувати речення і тексти, але антонім може бути тільки один (теж у широкому розумінні). Синонімію можна визначити як універ-

сальне явище тотожності, антонімію – як опозицію, диференціацію.

Б.Ф. Поршнєв обґрунтовує положення про те, що будь-який людський знак має еквівалент, однозначну заміну [8]. Щодо цього ми робимо посутнє уточнення: синонім – слово, речення чи навіть текст – ніколи не стає точною заміною. Еквівалент не здатен фотографічно точно відобразити реальність вихідного знаку. Оскільки знак не має вичерпного однозначного тлумачення через наявність внутрішньої суперечливості, спроби знайти йому еквівалент завжди певним чином відхиляються від первинного значення. У цьому ми фіксуємо незбіг мовлення і мислення, що породжує плутанину щодо взаємозв'язку двох феноменів і навіть твердження щодо їх порівняної незалежності. Твердження про те, що поняття є лише ядром мовного значення, чи теза про лише те, що обсяги значення і поняття перехрещуються і повністю не збігаються, ми пояснюємо тим, що будь-яке поняття від самого початку не може збігатися зі своїм значенням, воно ніби відкрите для подальшого означення й безкінечного уточнення, оскільки сам суб'єкт до кінця не усвідомлює суперечливості його змісту. Цей механізм зумовлює специфіку знакової системи, яка покликана ослаблювати і заперечувати першосигнальну систему. Навіть такий однозначний сигнал «Стоп!» не має абсолютно однакового тлумачення і дії. Гіпотетично суб'єкт здатен «долати» (значить, наповнювати) цей знак іншим смислом.

Прикладом цього положення може слугувати текст пісні Володимира Висоцького «Охота на вовків». В ній йдеться про те, що червоні прапорці сигнально обмежують свободу вовків: «Почему же – вожак, дай ответ – // Мы затравленно мчимся на выстрел // И не пробуем через запрет?» Ухилимося від дискусії щодо ефективності такого методу полювання, а спробуємо сформулювати відповідь: у тварин практично відсутня можливість змінювати «значення» сигналу. Для того, щоби виголосити: «За флажки – жажда жизни сильней! // Только сзади я радостно слышал // Удивленные крики людей», тварина має ламати рефлекс. Тобто «забороняти», «відміняти» сформований рефлекс (за принципом першосигнальної системи), а не безкінечно «уточнювати» його синонімами (за принципом другосигнальної системи).

Представлене нами положення фіксує загальну відмінність у сигналізації тварини і людини, що не виключає зовнішньої схожості їхньої поведінки. Метафорично можна стверджувати: людська психічна регуляція має єдиний знаменник із тваринною регуляцією (наявність першої сигнальної системи), втім, у поєднанні зі специфічним чисельником це дає не тільки інший результат поведінки, але й протилежний результат, оскільки цей чисельник зі знаком мінус. Під мінусом треба

розуміти можливість скасування (заперечення) прямого рефлекторного реагування (першої сигнальної системи).

Знак у межах об'єктивного значення перебуває в суб'єктивному вимірі. Спроба визначити знак стає відхиленням від об'єктивного значення (якщо про таке взагалі можна говорити). Явище синонімії – це закономірне продовження неможливості повного і цілісного розуміння знаку. Це ціна виходу з тваринного рефлексу й основа другої сигнальної системи, що забезпечує змогу здійснювати вільний вибір.

Синонім можна визначити як нетотожну тотожність знаку. Однак тією ж мірою цей процес означає часткове заперечення знаку, його диференціацію. Таким чином, знак на щось вказує й одночасно заперечує при спробі себе означити. Це зумовлює змістовний незбіг (абсурдність) синонімії: «те саме, але не те саме».

Відповідно, явище мовлення можна розглядати як процес розгортання суб'єктного абсурду при тому, що діалог водночас спрямований на дезабсурдизацію партнера (опонента). Абсурд різного ступеня – це неминучий продукт знакової сигналізації, що породжується людською комунікацією. Сама ж комунікація покликана розгортати абсурд у пошуках нового значення, «уточнювати» знак (знаходити спільну мову, намагання порозумітися); одночасно це супроводжується процесом дезабсурдизації, оскільки нові значення заперечують попередні. Глибинний смисл обміну абсурдом у процесі діалогу полягає у намаганні здійснити навіювання партнера (опонента). Контрсугестія в такому разі – це пошук смислу сказаного, його заперечення (невиконання настанов, пошук компромісу, уточнення тощо).

Процес дезабсурдизації здійснюється у тісному зв'язку з антономізацією знаків. Однак якщо знак постійно вислизає від точного визначення, то й антонім «втрачає» свою суворість; він приречений «наздоганяти» синоніми знаку. І ці процеси нерозривні. Оскільки призначення антоніма полягає у фіксації значення знаку, його семантичному «закритті», остаточному відділенні від решти знаків.

Відповідно, знак можна визначити як єдність синоніма (дефініції) та антоніма. Недостатня синонімічна гнучкість, вузькість синонімічного ряду, неможливість встановлення антоніма зумовлює несформованість знаку. Це, своєю чергою, викликає викривлення когнітивного сприйняття, подекуди невротичні і психотичні розлади. Тому суб'єкт невтомно прагне до набуття смислів і синонімічної корекції оперованими знаками.

Висновки. Сигнальна система людини є знаковою – штучно збудованою за ієрогліфічним принципом. Її призначення, зокрема, полягає у запереченні першої сигнальної системи, здійсненні соціально ідентифікаційних і

диференційних функцій. Разом із тим знак має внутрішньо-суперечливий психічний зміст та форму і незавершене формування. Отже, знакова система постійно перебуває у розвитку, що може зумовлювати порушення соціальної адаптації та інтеграції, невротичні й психотичні розлади психіки.

У найближчій перспективі нашого дослідження є аналіз структурної організації знаку і його структурних порушень, що об'єктивуються у невротичних та психотичних розладах.

Література:

1. Выготский Л.С. Психология развития человека. М.: Изд-во «Смысл»; Изд-во «Эксмо», 2005. 1136 с.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. Психологические исследования. М.; Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1934. 324 с.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Политиздат, 1975. 304 с.
4. Павлов И.П. Рефлекс свободы. СПб.: Питер, 2001. 424 с.
5. Taylor A.H. Do New Caledonian crows solve physical problems through causal reasoning? / A.H. Taylor, G.R. Hunt, F.S. Medina, R.D. Gray. Proceedings of the Royal Society B. Volume 276. 22 January 2009.
6. Taylor A.H. Spontaneous Metatool Use by New Caledonian Crows / A.H. Taylor, G.R. Hunt, J.C. Holzhaider, R.D. Gray. Current Biology. 2007. Volume 17. September 04.
7. Mikolasch S. African grey parrots (*Psittacus erithacus*) use inference by exclusion to find hidden food / S. Mikolasch, K. Kotschal, C. Schloegl. Biology Letters. 2011. June 22.
8. Поршнева Б.Ф. О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии). М.: Академический проект, 2017. 544 с.

Мазяр О. В. Знак в сигнальной системе человека

В статье представлены оригинальные концептуальные взгляды на проблему формирования знака (значения). Автором показана специфика знаковой сигнализации человека в сравнении с естественной сигнализацией животных. Знаковая система позволяет осуществлять социальную идентификацию и дифференциацию личности. Знак представлен как противоречивое по содержанию психическое образование, которое не приобретает окончательной формирования. Формирование знака обеспечивают процессы синонимии и антонимии.

Ключевые слова: невроз, абсурд, знак, значение, рефлекс.

Maziar O. V. Sign in the signal system of human

The article presents the original conceptual views on the problem of forming a sign (meaning). The author shows the specificity of the human sign signaling in comparison with the natural signaling of animals. The sign system allows to carry out the social identification and differentiation of the personality. The sign is presented as contradictory in the content and form mental formation, that is not able to acquire the final formation. The formation of the sign for a person is provided by the processes of synonymy and antonymy.

Key words: neurosis, absurdity, sign, meaning, reflex.